

ALGIRDO ŠERMUKŠNIO-ŽILVINO KRIZĖS DIENORAŠTIS

JURGITA ŽANA RAŠKEVIČIŪTĖ

Iš keleto partizanų egodokumentikos centrą sudarančių ir plačiai žinomų tekstų dienoraštį būtų galima išskirti vieną – Liongino Baliukevičiaus-Dzūko tekstą, mūsų kultūroje reprezentuojantį *partizano dienoraštį*, todėl neišvengiamai ir formuojantį lūkestį, koks jis turėtų būti. Tačiau šalia visuotinai žinomo, į mokyklinį kanoną įtraukto, literatūros ir kino kūrinis inspiruojančio teksto turime, nors ir nedidelį bei nesutelktą, korpusą kitų, labai skirtinga forma skaitytojus pasiekiančių ar dar archyvuose jų laukiančių dienoraščių. Klausimas, kodėl į platesnę kultūros apytaką nepatenka Balio Vaičėno-Lordo, Liubarto, Pavasario ar Albino Bilinkevičiaus-Balčio tekstai, – būtų kito straipsnio tikslas. Čia iškelsiu tik vieną, patį bendriausią dienoraščio traktuotės aspektą: ar šį tekstą skaitome kaip atskirą savarankišką prasminę visumą, ar jame ieškome tam tikros papildomos informacijos autoritetingesnių šaltinių apie Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio dalyvių pasaulėvaizdį, laikyseną, buitį, kasdienybę, etc. duomenims papildyti. Stuartas Shermanas, kalbėdamas apie vieną svarbesnių britų dienoraščių kanono tekstų, yra išskyręs du jo skaitytojų tipus, mano požiūriu, tinkančius ir platesniam pozicijų apibendrinimui: skaitytojai (*readers*) ir plėšikai (*raiders*): „Dauguma į dienoraštį įsiveržia [*raid*] kaip į duomenų bazę; nedaugelis jį skaito kaip dokumentą, turintį savą laiką tėkmę ir tekstūrą, neišvengiamai pranykstančius reidų metu“¹. Daryčiau atsargią prielaidą, kad Baliukevičiaus-Dzūko dienoraštis yra daugiausia į skaitytojų akiratį patekęs ir dėmesio kaip atskiras savarankiškas tekstas sulaukęs partizanų dienoraštis², o štai kiti pasitelkiami kaip

¹ Stuart Sherman, *Telling Time and English Diurnal form 1660–1785*, Chicago & London: The University of Chicago Press, 1996, p. 31.

² Taip pat reiktų pridėti Monikos Alūzaitės-Aldonos, Audros dienoraštį, į dienos šviesą iškeltą atidaus Mariaus Ėmužio žvilgsnio ir inspiravusį vieną aktualiausių pastarojo meto egodokumentikos tyrimų (Marius Ėmužis, *Partizanė: Monika Alūzaitė – moteris laisvės kovose*, Vilnius: Baltos lankos, 2020), atskleidusį, kaip dienoraštis gali tapti akstinu

skirtingų aspektų ar duomenų telkiniai, svarstymų papildymai, arba – reidų objektai.

Manydama, kad partizanų dienoraščiai apskritai yra atskiras dienoraščio subžanras, šiame straipsnyje mėginsiu perskaityti Algirdo Šermukšnio-Žilvino (1926–2001/2003?) dienoraštį, saugomą Lietuvos ypatingajame archyve ir prieinamą skaitmeninėje duomenų bazėje „E-Partizanų archyvas“³.

Iš karto turiu pasakyti, kad konkretaus partizano dienoraščio vertinimą (ir apsisprendimą dėl sklaidos), suvokimo perspektyvą formuoja du svarbūs aspektai: dienoraščio tekstas ir rašiusiojo biografija, kurie tiesiogiai koreliuoja su herojinio, neretai – idealizuoto, naratyvo apie partizaninį karą kūrimu (į kurį, sakykime, sunkiai įsirašo Bilinkevičiaus-Balčio dienoraštis). Algirdas Šermukšnis-Žilvinas priklauso pavargusiems herojams, kaip būtų galima turbūt pernelyg švelniai įvardyti, pasitelkus Liūto Mockūno knygos apie Joną Deksnį pavadinimą. 1946 m. Geležinio vilko rinktinės nariu tapęs Šermukšnis-Žilvinas, po suėmimo 1953 m. į ją sugrįžo kaip agentas smogikas Vacys ir „[d]ėl jo kaltės žuvo likę gyvi partizanai“⁴. Šermukšnio-Žilvino trumpai (1949-12-03–1950-07-22) pildytas dienoraštis šiuo metu straipsnio autorei žinomų partizanų dienoraščių kontekste išsiskiria daugeliu požiūrių: beveik pilnai išlikęs, pildytas nuosekliai įtraukiant gyvenimo bunkeryje ir miške aplinkybes, dokumentuoja būsenas, apie kurias kiti dienoraščių autoriai daugiausia tik užsimena (pradedant savijauta, būnant ištisas valandas tamsoje bunkeryje, dėl deguonies stygiaus negalint uždegti šviesos ir ieškant būdo kvėpuoti, baigiant savo seksualumo ir santykio su moterimis kovos sąlygomis refleksijomis), atskleidžia savitą santykį tarp dienoraščio ir poezijos rašymo, gana detalai atskleidžia kasdienę buitį, dienoraštyje savitą kontrapunktą kuria ryžtinga, herojinė mąstysena ir į kasdienį išlikimą orientuoto žmogaus buvimo sukeliamą frustraciją, nusivylimas. Darbą su šiuo tekstu visą laiką lydėjo ambivalentiškas jausmas – galvojimas apie partizaną Žilviną ir agentą Vacį, kieno tekstą skaitau, analizuoju; svarčiau, kaip keistusi mūsų santykis su šiuo dienoraščiu, jeigu partizanas Žilvinas būtų žuvęs, tarkime, 1950-aisiais? Galiausiai radau sau, nežinia ar

ir pamatu pasakoti ne tik partizanės, bet ir moterų partizaniniame kare istoriją. Visgi pats dienoraštis Ėmužio publikuotas mokslo žurnale ir platesnės auditorijos kaip atskiras tekstas dar nepasiekia (žr. *Acta historica universitatis Klaipedensis*, 2021, t. 42, p. 289–318).

³ *Lietuvos ypatingasis archyvas* (toliau – LYA), f. 3377, ap. 246, b. 55, in: <https://epartizanai.archyvai.lt/dokumentai/3/doc2693>.

⁴ Nijolė Gaškaitė, Algis Kašėta, Dalia Kuodytė, Bonifacas Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996, p. 180.

tvarų, bet leidžiantį galvoti apie šį tekstą, sprendimą: 1949–1950 m. rašytas dienoraštis priklauso partizanui Žilvinui ir kaip toks gali būti partizanų dienoraščių korpuso dalimi, drauge leidžiančia stipriau sukomplikuoti mūsų turimą įsivaizdavimą apie dienoraščių autorius, apskritai plėsti partizanų biografijų spektrą, suvokti, kaip mąstantys ir matantys žmonės vėliau galėjo pasirinkti patį negarbingiausią kelią. Šiame straipsnyje dėmesys bus sutelktas į žanro klausimą: kaip partizano gyvenimo aplinkybės koreliuoja su dienoraščio forma ir rašančiojo turimu įsivaizdavimu, kas yra dienoraštis, bei kaip šios aplinkybės susijusios su pasirenkama savirepresentacijos perspektyva.

Bendra dienoraščio charakteristika. Dienoraštis pradėtas rašyti 1949 m. gruodžio 3 d., užbaigtas – 1950 m. liepos 22 d. Rašytas mokykliniuose vienodo šablono sąsiuvinuose langeliais, skiriasi tik viršelių atspalviai. Tiesa, paskutinis sąsiuvinis, kurio teuzpildyta trys puslapiai, yra rusiško pavyzdžio. Visų sąsiuvinų viršeliai turi formuliarą su spausdintu užrašu „Sąsiuvinis“ centre ir eilutėmis sąsiuvinio paskirčiai, mokinio ir klasės informacijai nurodyti. Visų dienoraščio sąsiuvinų formuliarai užpildyti autoriaus: mokinio grafoje įrašoma slapyvardis „Žilvinas“, paskutinėje laisvoje eilutėje žymima laikinė sąsiuvinio imtis, nurodant pirmo ir paskutinio įrašo datas, 10 ir 11 sąsiuvinuose nurodyta rašymo vieta – „Imperija“⁵. Visi sąsiuviniai autoriaus sunumeruoti nuo 1 iki 18, trūksta 9-ojo. Iš to, koks dienoraščio modelis pasirinktas ir kaip traktuojamos kiekvieno sąsiuvinio fizinės ribos, galima manyti, kad autorius dienoraštį suvokė kaip vientisą tekstą ir, greičiausiai, jei būtų galėjęs rinktis, būtų rašęs į gerokai storesnį sąsiuvinį ar knygelę (nemaža dalis partizanų dienoraščių rašoma būtent tokiuose mokykliniuose sąsiuvinuose, jų dalyse arba ant atskirų lapų, užrašų knygelės, albumo tipo užrašinės ir pan. retos, bet tai, be abejo, rodo ne laisvą pasirinkimą, o prieinamiausią priemonę).

Du pagrindinius dienoraščių autorių pasirinkimus – užrašų knygelės (ar bet kuri kita susegta forma) arba palaidi lapai – Philippe’as Lejeune’as sieja su tęstinumo ir pertrūkio suvokimu: „Užrašų knygelė – susiūta, suklijuota, susegta ar sutvirtinta vielos spirale, – kurios viršelyje žmonės dažnai

⁵ Kaip nurodoma Heinricho Rossemanno-Povo dienoraščio komentaruose, „Imperija“ vadinta miškinga aukštuma kairiajame Nemuno krante, prie Vangų kaimo, Prienų valsčiuje, kurioje buvo Gedimino tėvūnijos 51 kuopos bunkeriai (žr. *Tada, kai žuovom dėl tėvynės: Partizanų Audrėlės, Povo, Oželio, Valtiečio, Balandžio, Brūklio dienoraščiai*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996, p. 224).

užrašo savo vardus, veikia fantazijos, kurią Paulis Ricœuras vadina „naratyvinio tapatumu“, lygmenyje: ji žada tam tikrą minimalų vientisumo laipsnį“⁶. Kitaip tariant, asmens rašomas pasakojimas ir jo nepertraukiamumą tam tikrą laiką užtikrinanti medija kuria tęstinio pasakojimo apie to paties žmogaus gyvenimą pojūtį, tam tikru mastu maskuojanti, kad susideda iš atskiromis datomis žymėtų įrašų sekos ir šiuo požiūriu yra fragmentuočiausia bei sunkiausiai apibrėžiama forma iš visos egodokumentikos, kurią galima apibūdinti paradoksaliai: fragmentuotas tęstinumas, pratęsiant Irinos Paperno mintį, kad „[i]sipareigojimas kalendoriui lemia du [dienoraščio] pasakojimo padarinius: fragmentaciją ir tęstinumą“⁷. Tačiau, kaip teigia Lejeune’as, susiduriama su problema, kai užrašų knygelė baigiasi ir ūmiai tampa atskira, palaida knygele. Tam tikra prasme suardomas dienoraščio vientisumas ir tai, kas turėjo tau pačiam ar pačiai patvirtinti koherenciją ir tęstinumą, tampa „niekuo kitu kaip kad „palaida užrašinė““⁸. Šie svarstymai leidžia užčiuopti, kad tai, kaip Šermukšnis tvarko ir pildo savo dienoraščio sąsiuvinį, nėra tik techninio pobūdžio noras išvengti chaoso (kad, tarkime, žinotum, kokia yra sąsiuvinų seka), bet būdas susieti palaidus vienetus į visumą ir kiek įmanoma sumažinant fizinį pertrūkį kurti tęstinio pasakojimo jausmą, tai ypač rodo sąsiuvinio pabaigos ir įrašo ribų nesutapimas: pradėti įrašai tęsiami naujame nefiksuojant fizinės jų ribos. Dienoraščio fragmentiškumą maskuoja ne tik elgesys su fizine dienoraščio erdve ir jos ribomis, bet ir pildymo būdas: tekstas palieka kone nepertraukiamo kasdienio pasakojimo jausmą, todėl staigus konstatavimas, kad jis nutraukiamas rašančiojo sprendimu (apie tai – straipsnio pabaigoje), atrodo visiškai netikėtas, mat iš dienoraščio organizavimo jo pabaigos negalima nuspėti.

Nepertraukiamo pasakojimo ir tęstinumo efektas randasi dėl kelių pagrindinių struktūrinių aspektų. Dienoraštis pildomas kiekvieną dieną, nedarant išimčių. Vienintelis pertrūkis 14-ame sąsiuvinyje – 1950-06-01 dienos įrašas, kurį sudaro tarp 05-31 ir 06-02 įrašų nubrėžtame stačiakampyje įterpti du sakiniai, parašyti suvokus, kad praleidai vieną dieną. Būtent šis įrašas, kuris tiek semantiškai, tiek fiziškai atrodo kaip įtrūkis ar inkliuzas, leidžia

⁶ Philippe Lejeune, „The Continuous and the Discontinuous“, in: *On Diary*, edited by Jeremy Popkins and Julie Rak, translator Katherine Durnin, Published for the Biographical Research Center by The University of Hawai’i Press, 2009, p. 176.

⁷ Irina Paperno, „What Can Be Done With Diaries?“, in: *The Russian Review*, Malden, Mass.: Blackwell, 2004, t. 63, nr. 4, p. 571.

⁸ Philippe Lejeune, *op. cit.*

suvokti ankstesnės pildymo strategijos kurtą tėkmės ir vientisumo efektą. Atskiri įrašai ilgi, išplėtoti, rašoma tankiai, data žymima po įrašo, nepabrėžiant jų atskyrimo vienas nuo kito (verčiant sąsiuvinius akiai neretai sudėtinga pagauti, kur baigiasi vienas įrašas ir prasideda kitas).

Autorių būtų galima apibūdinti kaip ieškančių dienoraščio įrašo formos, struktūros, praktikuojančių jį ir kaip kūrybos sritį. Priešingai nei auditoriją numatančių egodokumentikos žanrų autoriai, rašantieji dienoraščius gali būti dėmesingi formai, t. y. plėtoti kaip tam tikrą savo kūrybos sritį, arba tiesiog pildyti dienoraštį, neskirdami dėmesio formai, neišmėgindami skirtingų pildymo būdų, nes dienoraštis yra procesas, veikla, o ne galutinis rezultatas, kurį rašantysis būtų įpareigotas pateikti skaitytojui ir numatytų kaip tokį projektuodamas teksto ateitį. Šermukšnio santykis su rašomu tekstu refleksyvus ir kūrybinis, bet ne dėl galimo numanomo skaitytojo (kas neretai būdinga rašytojų ar kitų kultūros žmonių dienoraščiams), kuris, mano požiūriu, šiame dienoraštyje nenumatomas (tiek, kiek tai išvis įmanoma kažką perkelti į popierių). Dienoraštis jam yra kūrybinės savi-realizacijos, derinamos su emocijų išraiška ir savirefleksija, ir netgi tam tikro kūrybinio eksperimento su savimi forma: tikrinimas, kaip galiu rašyti, kurti konkretų žanrą (atsižvelgiant į tai, kaip jį suprantu), kokią išraiškos formą galiu surasti tam tikroms emocijoms, mintims ar įvykiams perteikti (ir bandymus lydintis nusivylimas), ypač svarbus poetikos aspektas – ieškojimas kuo tikslesnės kalbos pojūčiams perteikti, siekiant išreikšti buvimo bunkeryje ar miške patirtį. Neretai tas pats turinys ar tema išbandomas dviem rašymo režimais: pirma dienoraščio įrašas, paskui rašomas eilėraštis, mėginant tai pačiai patirčiai suteikti estetinę formą ir taip ją apibendrinti. Rašančiojo portretas, remiantis tik dienoraščiu, galėtų būti toks: iki dėjimosi prie pasipriešinimo Kaune gyvenęs, miestietiškos savimonės ir gyvensenos, gimnazijoje mokėsis raštingas⁹, fiziškai (Kauno jachtklubas¹⁰, slidinėjimas¹¹,

⁹ „Juk aš dar būdamas gimnazijoje mėgdavau uoliai rašyti“ (1949-12-04, Nr. 1, l. 4). Straipsnyje iš autografų cituojamų dienoraščių kalba ir rašyba netaisyta.

¹⁰ „Aš prisimenu tą laiką, kada dar buvau būriuotojų klube ir esant puikiam vėjui, nustatinėdavau jo stiprumą“ (1950-05-31, Nr. 14, l. 166).

¹¹ „Koks tai buvo man malonumas, kada pirmą kartą užlipęs, esančiam Trijų Kryžių kalne, tramplyno viršūnę ir drąsiai leidausi žemyn. Akimirksniui, leidžiantis išsivysto nepaprastas tempas, išsitempiu ir pakylu į orą – švelniai slidės vėl prigula prie sniego ir kaip kulka leidžiuosi žemyn. Koks puikumas, koks jausmų džiaugsmas. Tris dienas nuo ryto iki vakaro, rečiau slidėmis pasakiškus Sapiegos griovių kalnus ir šlaitus. Kaune tokių aukštų kalnų nėra, tai Vilniaus kalnuose man buvo didžiausias malonumas, kokį aš tik gavau

boksavimasis¹²) ir intelektualiai (cituoja Joną Aistį¹³, mėgsta skaityti, ilgisi knygų, ypač romanų, jų kuriamo nuotykių ir aistrų išgyvenimo¹⁴, pats rašo poeziją ir turi kūrybinių ambicijų¹⁵) aktyvus žmogus.

Krizės dienoraštis, arba apie apsisprendimą rašyti. Tačiau Šermukšnio dienoraščio pradžia kyla ne iš kūrybinio impulso. Kadangi jis turi tiek pradžią, tiek pabaigą, galime svarstyti jo rašymo motyvą ir nustatyti pobūdį. Jeigu turime dienoraščių pradžias (partizanų dienoraščių neretai išlikusios dalys), paprastai jos būna vienaip ar kitaip žymėtos, kaip sako Lejeune'as, pradžia visada yra „sprendimas pradėti rašyti (rašymo gimimo sertifikatas)“¹⁶. Šermukšnio dienoraščio pradžia galima laikyti du pirmus įrašus (1949-12-03 ir 1949-12-04, 8 languoto tankiai prirašyto sąsiuvinio Nr. 1 puslapiai): pirmame įrašė išdėstoma rašymo motyvacija, antrame – detalizuojamos aplinkybės, dėl kurių pradėta rašyti. Šermukšnio dienoraščio pradžia (apie pabaigą, kaip minėta, – pabaigoje) leidžia tekstą priskirti krizės dienoraščiams. Krizės dienoraštį kaip atskirą tipą įvardijo Lejeune'as, akcentuodamas savitą jo funkciją: suvokti, išgyventi ir užbaigti krizę, todėl

patirti pirmą kartą per visą savo slidinėjimo laiką. Tai buvo mano paskutinė slidinėjimo žiema“ (1950-01-13, Nr. 5, l. 57).

¹² „Per daug šalti – netoks jau didelis malonumas, ir mes susiradę pakankamo dydžio aikštelę pradedame šildytis. Yra proga ir aš prisimintu savo taip mėgstamą sport[ą] [*orig o*] – boksą. Pradėjau boksuotis. Aišku, vienas, nes Povas į mane nė nežiūri. Jis jau bėga ratu aplink didelę pušį. Aš prisimintu kadaise išmoktas bokso technikos veiksmus ir dabar juos šveičiu. Kaip puiku“ (1950-04-29, Nr. 11, l. 128).

¹³ „Kada visi sumiega ir lempelės šviesa yra sunaikinama, bunkerio tamsoje aš, vistik, ką nors ir visuomet įžiūrau. Nieko nuostabaus, nieko nepaprasto, bet kitais kartais, suvirpu visu kūnu, sudrebu siela. Tokiais momentais aš regiu Kuossu-Aleksandravičiaus „pakaruoklius“. Tai jie keliai iš kapų, tai jie priverčia mane drebėti. [...] „Ko jūs atminimai šitą naktį keliatės. Ko jūs pakaruokliai kylat iš kapų? Trupučiukas ilgesio, senų žodžių keliatas, Praeitį pakvipus jazminų kvapu...“ (Kuossu). Poetas išsireiškia visiškai suprantamai ir, šiandien, man, jaudinančiai. Gerai būti poetu, gerai mokėti sujaudinti, gerai būti kūdikiu, bet geriausiai visai nebūti“ (1950-02-20, Nr. 7, l. 84).

¹⁴ „Kaip būtų gerai, kad dabar aš čia turėčiau knygų. [...] Kaip malonu yra skaityti kokį nors stiprų romaną. Nesvarbu, ar tai bebūtų nuotikių, ar kriminalinis, istorinis, ar meilės – tai nesvarbu. Tik kad būtų stipru: „Jeigu mirė – tai jau mirė kankinio mirtimi, su visokiais skausmais, o ne nuo saulės smūgio, ar nuo širdies sustojimo“ (1949-12-16, Nr. 2, l. 20v).

¹⁵ „Aš, taip pat, norėčiau ką nors gra--// [190v] žaus parašyti. Bet, deja, – nepajėgiu. Argi visiems rašyti? / Imu 'Ugnėgesybės vadovėlį'“ (1950-06-19, Nr. 16, l. 190–190v).

¹⁶ Philippe Lejeune, „Composing a Diary“, in: *On Diary*, p. 170.

tokį dienoraštį jis laiko savo pabaigos ieškančiu tekstu. Apibendrindamas dienoraščių rašymo praktikas, rašymą krizės periodais laiko apskritai viena iš dažnesnių motyvacijų¹⁷. Šiame straipsnyje susitelksiu tik į tai, kaip krizės patirtis inicijuoja rašymą, kaip ji koreliuoja su dienoraščio rašymo praktika, veikia formą ir „produkuoja naujas savireprezentacijos perspektyvas“¹⁸. Todėl nuošalyje iki kito tyrimo lieka didžioji dalis dienoraštyje liečiamų ar išplėtotų temų, o šiuo požiūriu tai taip pat įdomus šaltinis, atveriantis platų spektrą: nuo idėjinių samprotavimų iki seksualinių patirčių, detalių išgėrimo scenų aprašymų.

Savo pradine pozicija Šermukšnio dienoraštis išsiskiria šiuo metu straipsnio autorei žinomų dienoraščių kontekste: kai turime artikuliuotą pradinę rašymo situaciją, ji paprastai siejama su partizaninio gyvenimo pradžia – įvykiu, lėmusiu radikalų gyvensenos ir savipratos pokytį, poreikiu suvokti naujas aplinkybes. Tokią pradžią galėtų reprezentuoti kad ir Juozo Žagaro-Girdenio (1926–1952, kovotojas nuo 1950 m.) dienoraščio pradžia, kur, suteikiant rašomam tekstui pavadinimą, aiškiai nustatomos jo ribos: „Pirmosios mano partizanavimo dienos“, o pirmas sakinyš nukelia į partizanavimo pradžią: „Prieš keleta mėnesių gyvenau laisvas, niekam nepriklausantis, o šiandien...“¹⁹ Čia rašymas turi du laikinius atskaitos taškus: partizanavimo pradžią ir dienoraščio rašymo pradžią – rašyti pradėdami atsiminimai (kaip prasidėjo partizanavimas), o „prisivijus“ dabartį tęsiamas dienoraštis. Tokiu atveju kuriant *partizano dienoraštį*, svarbu ne dienoraščio rašymo, o asmens kaip partizano istorijos pradžia. Tokį dienoraščio suvokimą galima papildyti Broniaus Vasiliausko-Bevardžio (1928–?) pavyzdžiu, kuris taip pradeda tekstą, pavadinimu „Dienoraštis“: „Aš pradėjau dienoraštį nuo 1947 m. bet ką prisiminsiu tai parašysiu iš 1945 m. gyvenimo“²⁰. 1945-ieji yra Vasiliausko partizanavimo pradžios metai, todėl nusprendus

¹⁷ Philippe Lejeune, „How Do Diaries End“, in: *On Diary*, p. 193–195.

¹⁸ Kathryn Sederberg, „Writing Through Crisis: Time, History, Futurity in German Diaries of The Second World War“, in: *Biography*, University of Hawai'i Press, 2017, t. 40, nr. 2, p. 331.

¹⁹ Juozas Žagaras-Girdenis, in: *LYA*, f. K-1, ap. 58, b. 33960, l. 131; dienoraštis publikuotas: „Žemaitijos partizano dienoraštis“, in: *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 1994, t. 12, p. 264–287 ir t. 13, p. 259–280, teksto parengėjas nenurodytas; publikacijoje nėra cituoto pirmojo sakinio, tekstas koreguotas.

²⁰ Bronius Vasiliauskas-Bevardis, in: *LYA*, f. 3377, ap. 55, b. 183, LSSR KGB darbuotojų [1961 m.] daryta fotokopija; dienoraštis publikuotas (rengėjas Bonifacas Ulevičius): *Laisvės kovų archyvas*, Kaunas, 2003, t. 33, p. 37–58; publikacijoje dienoraščio tekstas koreguotas; originalas saugomas Okupacijos ir laisvės kovų muziejuje (PR412).

rašyti dienoraštį (sprendimas fiksuojamas: „Dabar nuo 1947 m. II m. 6 dienos vesiu *dieninį dienoraštį* [kursyvas mano, – J. Ž. R.]“) priešistorė matoma kaip būtina prasminė jo dalis, nes sprendimas fiksuoti partizano gyvenimą, t. y. rašyti dienoraštį, nesutapo su biografine jo pradžia.

Šermukšnio atveju turime tekstą, kurį rašyti pradeda kelerius metus partizanaujantis, patyręs žmogus (išeina 1946 m., rašyti pradeda 1949 m. pabaigoje), kurio akstinas – ne prisidėjimas prie pasipriešinimo, o radikaliai pasikeitusios paties partizanavimo sąlygos: 1949 m. lapkričio mėnesį aptiktas ir sunaikintas gerai įrengtas, žiemoti pritaikytas bunkeris. Krizė išgyvenama kaip radikalus erdvės pokytis, kuris yra esmingas veiksnys tiek apsisprendžiant rašyti, tiek formuojant pasakojimo perspektyvą. Dienoraštis yra savo rašymo aplinkybes bei situacijas įtraukiantis ir jų veikia mas žanras, tai ypač aktualu pradėtiems rašyti įvykus radikaliai gyvenimo aplinkybių pokyčiui, t. y. krizės dienoraščiams. Kaip teigia karo laikotarpio dienoraščius tiriantis Jacekas Leociakas, aplinkybės įtraukia laiką (mūsų atveju – partizaninio karo ir siauriau – konkretaus periodo), vietą, kur yra dienoraštininkas, ir galimybes rašyti toje specifinėje situacijoje, t. y. savireprezentacijos perspektyvą arba autorinę poziciją. „Šių aplinkybių konsteliacija formuoja savitą erdvėlaikį, kuris yra integruotas į kasdienio rašymo praktiką. Pirmiausia, *erdvėlaikis tampa paties rašymo objektu ir tema* [kursyvas mano, – J. Ž. R.]“²¹ Šermukšnio dienoraščio pirmieji įrašai mums duoda detalių naujos gyvenamosios erdvės ir savijautos joje vaizdą, išsamiai apibūdintas rašymo aplinkybes, priemones ir motyvaciją; toks pradžioje pasirinktas režimas išlaikomas per visą tekstą. Tačiau pirmiausia dienoraštyje stengiamasi detalai, iki pojūčio lygmens perteikti pabėgimo patirtį, t. y. situacijos, kurioje yra kalbantysis, pradžią. Nors apie išsigelbėjimą rašoma 1949-12-04, o įvykis datuojamas lapkričio 14 d., aprašant pabėgimą iš bunkerio per atsarginę angą kalbama esamuoju laiku: „Štai, dar čia angoje visiškai puikiai jaučiu kiekvieną savo kūną krustelėjimą, o kaip tik praveriu angą. Kas ką gali žinoti...“ (Nr. 1, l. 5)²². Bunkerio sunaikinimas ir skubrus laikino įsirengimas po gyvenamuoju namu yra krizės situacija:

²¹ Jacek Leociak, „Wartime Diaries: Diaristic Forms of Recording Borderline Situations“, in: *The European Journal of Life Writing*, Groningen, 2025, t. XIV, p. 59.

²² Siekiama panašaus tikslo, kaip Adolfo Ramanausko-Vanago užrašuose, atliktuose tūnant bunkeryje viršuje vykstant kratai. Vanagas, tokią patirtį išgyvendamas nebe pirmą kartą, įvertina jos unikalumą, todėl apsisprendžia fiksuoti paties išgyvenimo metu: „Paprastai tokie išgyvenimai ilgainiui išdyla, nublunka, bet jie susikaupus ir po ilgos laiko tarpo galimi vaizduotėje atkurti. Todėl aš bandau šį išgyvenimą fiksuoti taip, kaip jis iš

Na o čia? Kas laukia gyvenant šiamia bunkery. Lova, iškirsta sienoje, tai niša, kurioje teks vartytis per visą žiemą ir dar dviesia. Kitoje sienoje taip pat yra tokia niša. Mūsų lovos turi per metrą, na gal būt dar per colį, platumo ir per mūsų ūgį ilgumo, na ir kokia aštuoniasdešimt cm. aukštumo. Tai štai, tokioje nišoje teks praleisti ilgesnę žiemos dalį. Tarpe lovų eina toks pat ilgio koridorius, kuris yra metro trisdešimt cm. Bet jis yra tuo labai patogus, kad jame galima atsistoti stačiam. Ir štai tokioje primityviškoje dėžėje, teks mums, trims vyrams žemių gelmėse, gyventi per ištisą žiemą. Nėra čia nei radiojo, nei akordeono. Nėra net smulkiausių ir reikalingiausių mūsų gyvenime reikmenų. Ir aš tik laikiu vieno, kad greičiau iš kelių lentgalių susikaltume stalą, kuris turės užimti mūsų koridoriaus galą, tai bus nors patogus rašyti. (1949-12-03, Nr. 1, l. 3v)

Prieš pereinant prie išsamesnio gyvenimo bunkeryje patirties santykio su dienoraščio rašymu aptarimo, reikia stabtelėti prie pradžios. Pacituotas bunkerio aprašymas yra antrajame dienoraščio įrašė, tačiau patirtis, kuri pagrindžia teiginį, kad šis tekstas priskirtinas krizės dienoraščiams, yra pirmajame įrašė, atskleidžiančiame ir būseną, kuri paskatina imtis rašymo, ir dienoraščio suvokimą, grįstą sociokultūrine asmens savivoka. Pirmas sąsiuvinio ir dienoraščio įrašas pradedamas (primenu, kad datuojama ne įrašų pradžiose, o pabaigose) šauktuku lapo centre ir epigrafiniu įrašu kairėje „Juoktis iš gyvenimo, reiškia save kankinti“. Šauktukas, funkcionuojantis kaip įrašo pavadinimas, signalizuoja apie emocinį režimą, kas atitinka tolesnį jo turinį:

Kaip sieloje pasidaro tu[š]čia [originale praleista] ir kažkoks nesuprantamas ilgesys, kuris ilgainiui virsta liūdesiu, visu juodumu užgula krūtinę ir priverčia spengiamai duk senti smilkinius, priversdamas, kartais, net regėjimą virsti tamsa, o klausą smarkiausių gaudesiu, ir iš viso, kuomet pajauti, kad vietoj galvos turi kažką kitą tik negalvą, kad matai save, bet negali jausti ir, iš viso, pasijauti, kad esi niekas kitas, kaip tik iš kažko susidaręs mirštantis <jausmų> [įterpta viršuje] chaosas. Nėra kuo stebėtis, tai tik *sielos priepuolis*, kuris pasitaiko veik pas kiekvieną žmogų. Žmogus, kuris mąsto ir esti šiek tiek jautres visuomet susitiks su panašiais priepuoliais ir visuomet supras, ką jie reiškia.

Tokiais momentais *griebiesi už sielos ir stengiesi ją ištraukti iš to prakeikto ir nieko gero nežadančio sielai, <jausmų> [įterpta viršuje] mirties chaoso.*

tikro yra“. Šie užrašai, rašyti ranka žaliu rašalu languotame popieriuje, publikuoti kaip Merkio rinktinės štabo dienoraščio dalis (*Merkio rinktinės štabo dienoraštis 1945–1946*, parengė Algis Kašėta, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2021, p. 47), todėl leidinyje sudėtinga suvokti atskirą šių užrašų pobūdį ir savitumą, apibūdintą Ramanausko atsiminimuose: „Iš pradžių aš sėdėjau visiškai nieko neveikdamas. Tada man atėjo mintis į galvą paimiti sąsiuvinį ir parkerį. Sumaniau smulkiai aprašyti tai, ką išgyvensiu kratos metu“ (Adolfas Ramanauskas-Vanagas, *Daugel krito sūnų... Partizanų gretose*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, p. 240).

Bet kaip tai atlikti? Kaip padaryti? Kaip išlaisvinti sielą iš to merdėjimo?

Bepigu jeigu esi moteris – susigraudinai ir plauna ašaros laisvę sielai, ir tau pasidaro jau daug lengviau, tu vėl pajusi save, ir tau tai net ne daug kainuos, nes tu savimi atgaivinai save.

Bet jei tu esi vyras, ką tau daryti? [...] // [2v]

Vyru netinka... Gerai tu esi vyras, o užmiršai, kad gi esi žmogus. Ir vyras, ir žmogus. Stipru ir žavėtina. [...]

Kaip moteris tu ašaromis sielos savo nenuramins. Ieškok savyje ko nors kito, kas tau atstos moterų ašaras.

Taigi ir aš norėdamas nors dalelę lengvatos suteikti savo sielai, *negalėdamas atlikti tai ašaromis, bandysiu, šiek tiek, atlikti plunksna*. Nors to ko trokšta mana siela aš niekad jai nepajėgsiu suteikti, bet jau šiek tiek bus ramiau, nes tai jau bus noras. Noras kažką užmiršti, noras sutrumpinti ilgesį, noras mažiau prisiminti, noras mažiau liūdėti.

Ir kaip tik siela pradės tik nerimauti, pradės ilgėtis, pradės prisiminti ar liūdėti, tuo kart mano plunksna stos į darbą, į darbą sielai atgaivyną. Bandys užfiksuoti visą tai, ką tuo laiku jauš mano siela. Nors man tai bus be galo sunku, nes tai jau liks mano sielos dokumentas, kurio nenoriu aš turėti, nes dokumentas yra viešas raštas, bet tai jau šis mano rašymas teatstos man tai, ką moterei atstoja ašaros.

Ir štai šiandien, kada palikęs vienas, didžiai gramozdiškame bunkerį ir sėdėdamas žemėje, ant siauro lentgalio, prie rūkstančios liepsnos galelio, rašau šias mintis, kažkaip ramus jaučiuos ir siela nesidaužo. (1949-13-03, Nr. 1, l. 2–2v; čia ir kitur kursyvas Šermukšnio dienoraščio citatose mano, – J. Ž. R.)

Nors įrašo pradžia su šauktuku ir pradiniu turiniu apie jausmų chaosą nurodo emocinį režimą, jo struktūravimas, vedantis prie argumentuotos dienoraščio motyvacijos ir apibrėžties, anaip tol neatrodo impulsyvus. Įrašas prasideda „sielos priepuolio“ aprašymu – sąmonės būsenos eksplikacija, kuri vaizduojama kaip intensyvi, gąsdinanti, chaotiška ir destruktvyvi. Po aprašo iškėlus logišką klausimą, kaip šią būseną įveikti, dienoraščio forma pateikiama kaip sprendimas ir tam tikra prasme – kontrolės mechanizmas (kai tik siela pradės ilgėtis – plunksna stos į darbą), turintis jau minėtą sociokultūrinį pagrindą. Taigi įrašo dėstymo struktūroje turime probleminę situaciją, klausimą ir jo sprendimą (antrasis įrašas, kaip jau aptarta, pateikia jo priešistorę), tad iš dienoraščio pradžios ryškėja, kaip už išorinio teksto impulsyvumo, emocionalumo veikia literatūrinio pasakojimo modeliavimas. Susidūrus su jausmų chaosu ir poreikiu jį sutvarkyti, reikia apsispręsti dėl išraiškos. Išskiriamos kategorijos – vyriškas ir moteriškas būdas reikšti emocijas: moteriška emocijų raiška matoma kaip natūrali, netarpininkaujama, nerefleksyvi, todėl išgyvenimas ir jo išraiška – nesankcionuota ir laisva, kas, rašančiojo vertinimu, užtikrina lengvą emocinį moterų gyvenimą,

bet netinka jam pačiam. Vyriškumo kategorija (atidalijama nuo žmogiškumo, matomo kaip bendramatiško su moterimis, vadinasi, reiškiančio, kad abi lytys išgyvena tuos pačius jausmus visų pirma kaip žmonės, o jų raišką sankcionuoja socialinė lytis) matoma kaip apibrėžianti jausmų raišką ir įpareigoja kultūriškai priimtinais išraiškais – tekstui (ką moterys atlieka ašaromis, dienoraščio autorius ketina atlikti plunksna). Turimas vyriškumo supratimas veikia kaip rašymą kontroliuojanti ir apibrėžianti perspektyva. Kad rašant apie jausmus dėl jų raiškos apsisprendžiama ne tik pradžioje, bet tinkamos jausmų raiškos perspektyva turima omenyje visą laiką ir veikia kaip kontroliuojanti dienoraščio formą ir turinį, rodo šis vėlesnis inkliuzas:

Jei kam nors, visai atsitiktinai, šie mano rašiniai patektų į rankas, tikiu, kad jie susilauktų labai aštrios kritikos, nes visi jie yra persunkti pilka melancholija – liūdesiu ir ilgėsiu. Perskaitęs, kiekvienas susidarys tokią nuomonę: nusivylimas gyvenimu – *verksnys*. Gal būt, teisingai – čia yra *beveik* verksmai. Aš to visai nesiginu. Bet tai yra *verksmas be ašarų – sausas verksmas*. O kiekvienas ko nors brangaus netekęs verkia, bet tai dar nereiškia, kad verkiant reikia kukčioti, šaukti garsu ar šluostyti ašaras – tai tinka moterims, bet vyrams ne. O vyrai taip pat verkia. Nesvarbu, kad akyse nėra ašarų, ar negirdėti garso – tai yra vidujinis verksmas, širdies verksmas – sausas verksmas. Tokiu verksmu, šiuose rašiniuose, kartais, bandau verkti aš. O *verkt aš turiu teisę*, nes esu nustojęs brangaus, labai brangaus, visų brangiausio – laisvės. (1950-01-27, Nr. 6, l. 72)

Įrašė gerai matyti, koku būdu net rašant teoriškai patį asmeniškiausią tekstą autorinėje perspektyvoje kaip kontrolės mechanizmas veikia kultūrinės kategorijos, implikuojančios pejoratyvų vertinimą („verksnys“) ir reikalaujančios sau pačiam pasiaiškinti, peraiškinti ir kategorizuoti rašomą tekstą. Šermukšnio svarstymuose matome pastangas sureguliuoti savo emocinę raišką pagal suvokiamą vyriškosios raiškos paradigmą: peraiškinti dienoraštį kaip vyrui tinkamą emocinės išraiškos formą ir pildyti jį į šią perspektyvą atsižvelgiant.

Anksčiau minėjau, kad šis dienoraštis nėra rašomas ateities skaitytojui, juo nesiekama partizano būties ir buities reprezentacijos, nekuriamas pasipriešinimo istorijos liudijimas, tačiau cituotame įrašė juk aiškiai mato skaitytojo figūrą. Be to, kad, mano požiūriu, čia skaitytojas yra figūratyvi savo paties perspektyvos išraiška, kitas svarbus aspektas yra tai, kad rašyti numatant skaitytoją ir suvokti, kad tekstas gali būti kieno nors perskaitytas, yra visiškai skirtingi dalykai. Čia mums atsiveria vieša / privatu konflikto aspektas, atsiskleidžiantis dienoraštyje kaip specifinėje medijoje. Šermukšnio dienoraštyje matome įtampą, kylančią iš komunikatyvinės dienoraščio situacijos, kuri „remiasi paradoksu: privatumo prielaidos

(dienoraštis yra tekstas, adresuotas tik sau pačiam) ir privatumo sulaužymo koegzistencija²³. Šią viešo asmeniškumo įtampą Šermukšnis įrašo pradinėje situacijoje ir priima kaip neišvengiamą rašymo padarinį (išliekantį „sielos dokumentą“), aiškiai suvokdamas, kad „[j]ei autorius [nuspręstų] atsisakyti šio kalbėjimo viešumo elemento, jis turėtų apsiriboti tylą“²⁴. Felicity Nussbaum šį asmeniškumo ir viešumo susidūrimo momentą sieja su pačiu apsisprendimu reprezentacijai. Sociokultūrinis viešasis diskursas įsijungia tą pat akimirka, kai asmuo suvokia, kad negali būti suprantamas pats sau be rašytinės artikuliacijos ir reprezentacijos, todėl dienoraštis yra būdas atskleisti slaptą subjekto diskursą, tuo pat metu „tebebūnat vieninteliu savo diskurso cenzoriumi ir kritiku“²⁵. Būtent šis neišvengiamo viešumo dėmuo implikuoja ir iš sociokultūrinių normų kylančią jausmų išraiškos kontrolės perspektyvą²⁶ bei veikia kaip vienas iš rūpesčio dėl rašymo formos akstinių. Įveikti viešumo bloką, apsispręsti reprezentacijai ir surasti formą jausmams reikšti skatina mano jau pradėta aptarti krizės patirtis.

Bunkerio ir miško erdvės dienoraštyje

[...] pasiklausyti radio, patampyti akordeoną ar niekais su kuo nors pasiginčyti, ar šiaip jau ką nors sugalvoti. Juk anam bunkerį tas viskas buvo galima. *Tai kam ten buvo rašyti. Jei pasidaro ilgu ar liūdna, imi akordeoną, tįmpteli truputį, prabėgi pirštais laibesniais klavišais ir jau tvarkoj. Jei kažką prisimeni – užsuki radio ir čia jau gyveni laisvėje: operėčių muzika, šokių muziką ir, rodos, gyveni tą laikotarpį, kada visa girdėdavai ne per radią, bet pats asmeniškai teatre, kavinėje, ar šokių salėje. Taip. Ten tas visas buvo.* (1949-12-04, Nr. 1, l. 3v)

²³ Irina Paperno, *op. cit.*, p. 572.

²⁴ K. Eckhard Kuhn-Osius, „Making Loose Ends Meet“, in: *The German Quarterly*, 1981, t. 54, nr. 2, p. 170.

²⁵ Felicity A. Nussbaum, „Toward Conceptualizing Diary“, in: *Studies in Autobiography*, edited by James Olney, Oxford University Press, 1988, p. 134.

²⁶ Įdomu, kad Šermukšnis, *moteriška – vyriška* skirtį brėždamas per natūros ir kultūros opoziciją (t. y. tiesioginės (natūralios) ir tarpininkaujamos išraiškos), dienoraštį pozicionuoja kaip vyrui pritinkančią išraiškos formą (sausas ašaras), o egodokumentikos tyrimuose paskutiniaisiais dešimtmečiais dominuoja moterų dienoraščių tyrimai, kuriuose atliekami tiek istoriniai pjūviai, atskleidžiantys dienoraščio kaip moterų kultivuoto (ypač nuo XIX a.) žanro istoriją, tiek poetikos analizės, kuriose argumentuojama, kad dienoraščio poetika, lyginant ją su autobiografijos ir memuarų žanrais, galėtų būti traktuojama kaip moteriška (sąsaja su buitės sfera, emocijų sritimi, fragmentiškumu, nevientisa, suskaidyta tapatybės raiška, etc.), kas, būtina pasakyti, nereiškia, jog dienoraštis gali būti rašomas tik moterų, vyrai taip pat gali praktikuoti, ką jie sėkmingai ir daro, moteriško rašymo formas.

Prarasto bunkerio aprašyme vaizduojami skirtingus veikimo modalumus užtikrinantys daiktai, kurie leidžia išlaikyti ryšį su ankstesniu gyvenamuoju pasauliu, užtikrina tam tikras dalyvavimo ir kūrybos formas. Paryškintose frazėse matyti vidinio impulso ir jį lydinčio, savotiškai išpildančio veiksmo ryšys: liūdesys išjaučiamas grojant, į praeitį vedančių prisiminimų kryptis keičiama radijo – daikto, leidžiančio keisti buvimo modalumą ir jungiančio izoliaciją bunkeryje išgyvenančius žmones su išoriniu pasauliu. Prisiminimas keičiamas į dabarties išgyvenimą įjungus radijo aparatą, kurio transliacija kuria tiesioginio dalyvavimo, sinchronizacijos jausmą: „Skirtingai nei spauda ar literatūra, radijas priklauso dabarties akimirkai: informacijos perdavimas ir gavimas vyksta tą pačią akimirka, klausytojui stengiantis vaizduotėje išbaigti gaunamą garsinę informaciją“, – Andrew Crisellio mintis interpretuoja Birutė Avižinienė²⁷. Radiją kaip tiesioginio dalyvavimo jausmo substitutą pabrėžiu ne veltui, mat vienas esminių naujo bunkerio situacijos aspektų – visiškas ryšio su žmonių pasauliu, vadinasi, ir dabarties gyvenimu nebuvimas, šitai reikia turėti mintyje turint omenyje dienoraščio kaip žanro pamatinę sąsają su diena ir jos įvykiais. Cituotame įrašė taip pat matyti, kad turimi daiktai leidžia išvengti akistatos tiek su išgyvenamais jausmais, tiek su atsiminimais. Bunkerio situacija: „Šiam niuriam, tamsiame bunkerį, vos tik ką paleidi iš rankų dirbęs, *tuoj stojasi* prieš akis begalės prisiminimų, įvykių ar *lįste lenda* prieš akis begalės prisiminimų, įvykių ar *lįste lenda* į galvą svajos“ (1949-12-04, Nr. 1, l. 4). Naujame bunkeryje nėra jokių žmogišką pasaulio erdvę padedančių kurti daiktų (pradžioje – net ir stalo): yra tik sienos ir žmonės. Galima būtų sakyti, kad tai nėra antropologinė erdvė ir kad apskritai jai stinga vietą ir erdvę kuriančių kategorijų, t. y. daiktų, judėjimo ir ryšio tarp dalykų bei subjektų, jeigu remtumėmės Micheliu de Certeau, vietą apibrėžiančiu kaip „momentinę pozicijų konfigūraciją“, o erdvę – kaip „judančių kūnų sankirt[a]“ (t. y. gatvę erdve paverčia judėjimas)²⁸. Radijas ar žmogiškieji veiksmai, kaip grojimas akordeonu, gali atkurti gyvenamosios erdvės, net jei tai bunkeris po žeme, parametrus, nes daiktai leidžia atlikti gestus, judesius, steigiančius antropologinę erdvę, taip atitolindami tave nuo tavęs paties ir priartindami prie žmogiško gyvenimo ir kitų. Iš įrašų matyti, kad iki tuščio kvadrato po žeme susitraukusi erdvė nesudaro terpės

²⁷ Birutė Avižinienė, „Literatūra ir jos kūrėjai tarpukario Lietuvos radijo programoje“, in: *Colloquia*, Vilnius, 2021, t. 26, p. 116.

²⁸ Michel de Certeau, „Erdvės pasakojimai“, iš prancūzų kalbos vertė Dobilė Kisieliūtė, vertimą redagavo Paulius Jevsejevas, in: *Semiotika*, Vilnius, 2024, t. 19, p. 253.

intersubjektyviems santykiams ir priartina žmogų per arti savęs, palieka tam tikra prasme neištvieriamoje akistatoje su nuolat dirbančia ir tik į save atsigręžusia savo paties sąmone. Iki savęs paties susiaurėjęs pasaulis, kuriame žmogus nėra išitraukęs į veiklas, komunikaciją. Negausiuose bunkerio aprašuose pabrėžiama, kaip erdvės savybės persmelkia žmogų ir atgręžia jį žvilgsnį į patį save:

Tai mano sekmadieninės mintys, niuriai lendančios man į galvą. Bet čia aš pagėgiu aprašyti tik jų rėmus, o to spalvingumo kuris esti rėmo viduje aprašyti šioje dėžėje aš, gal būt, niekad neįstengsiu pagauti, nes šio *bunkerio rezonansas yra tūkstantį kartų niuresnis už jį patį*. (1950-12-04, Nr. 1, l. 5v)

Apaugusį plaukais, apžėlusią barzdą, žemėmis uždūmtu veidu ir akimis; nenusiavusį net viršutinių kelnų ir visą susivėlusį, sujauktam bunkerio mygi – radai tu mane, dvidešimt trijų metų jubiliejau. (1949-12-12, Nr. 2, l. 15)

Lempelės liepsna, atsimušusi į *tamsias bunkerio sienas, priverčia jas skleisti juodus, vaiduokliškus šešėlius, kurie pamažu, tai išsitiesdami, tai vėl susitraukdami, mumyse sukelia kažkokius nesuprantamus jausmus*. Bet visa tai labai puikiai derinasi: kaukiantis vėjas, maža rūkstanti lempelė, niuraus bunkerio išgastingi šešėliai, pilni melancholijos sustingę žvilgsniai ir pagaliau, parėmę rankomis apžėlusias galvas – mes patys. *Tikrai, būtų labai įdomu, surasti panašų paveikslą ir pačiam į jį pažvelgti*. (1949-12-17, Nr. 2, l. 23v)

Statika, kurią matome šiuose įrašuose, kai žmonės vaizduojami ne iš savo, kalbančiojo, perspektyvos, o įsikūnijant į iš šalies matančio žmogaus žvilgsnį, čia yra ne atsitiktinė. Dienoraštyje nerasime drauge gyvenančių žmonių portretų ar išsamesnių charakteristikų. Išimtis yra Povas – vokie-tis, kuris, nepaisant išmoktos lietuvių kalbos ir ilgai trukusio bendrabūvio, vis viena išlieka *kitas* dėl savo tautinės tapatybės²⁹. Rossemanno-Povo elg-

²⁹ Bunkeryje žiemos periodu nuolatos gyveno trise: dienoraščio autorius Šermukšnis-Žilvinas, Heinrichas Rossemannas-Povas (1913–1952, prie Lietuvos partizanų prisidėjo 1946 m.) ir Jonas Šiugždinis-Anupras (1923–1952, kovotojas nuo 1945 m.). Iš dienoraščio įrašų galima susidaryti įspūdį, kad bunkeryje rašė visi („Povas su Anupru, daug rašo. Gerai jiems rašyti – praeities gyvenimą – tas pats kaip surašyti iš knygos – daug galvoti nereik. Aš, irgi, buvau pasišokęs daug rašyti, bet kam? Kam man reikia aprašyt savo praeitį? Aš ją ir taip puikiai žinau, o kad ją žinotų kitas – bereikalingos išlaidos...“, 1950-01-31, Nr. 6, l. 74), o Rossemannas apskritai kūrė skirtingo pobūdžio pasakojimus: „Jis vargšas paišo savo žmonai. Rašo savo gyvenimą ir jį atvaizduoja piešiniais, kad parvykęs namo turėtų ką parodyti savo žmonai. Jis pilnai tiki, kad liks gyvas ir parvyks į namus. Gerai, kaip žmogus turi tokią puikią viltį. Bet mano akimis ta viltis yra labai miglota“ (1950-01-05, Nr. 4, l. 46v). Yra publikuotas (publikacijos rengėjai nepateikia duomenų, kiek ir kokia forma dienoraščio išliko, tik mini, kad „buvo parašyta 320 puslapių mašinėlė ir keturi sąsiuviniai ranka“ ir kad „KGB archyvuose rasta tik maža šio dienoraščio dalis“) iš rusų

sena, kalbėsena, pažiūros matoma kaip kitokia nei mūsų (tų pačių) ir jis traktuojamas kaip potenciali pramoga: drožiamas instrumentas, pasakojimai apie žmoną, santykis su vokiška tapatybe ir Vokietija – viskas tampa erziniu šaltiniu. Povas yra vienintelis žmogus, iš minimų dienoraštyje, kurio kalba perteikiama užrašant kaip tiesioginę kalbą, siekiant perteikti akcentą ir klaidas. „Erzinu Povą, skaudinu jį tyčia. Tyčiojuosi, kad negali savo mintis atitraukti nuo namų. O aš pats? Pats nieko kitaip negalvoju, kaip jis“ (1950-01-09, Nr. 5, l. 52) – pacituotu atveju ypač stiprią reakciją sukelia Rossemanno rodomas namų ilgesys, kuris savo atvirumu skatina dienoraščio autoriaus priešiskumą (čia verta prisiminti anksčiau aptartą emocijų kontrolės ir priimtinių išraiškos formų aspektą). Žmonių, kaip drauge esančių asmenų, aprašymo dienoraštyje nerasime, tik tada, kai žmogus supersonažinamas, kaip kad Povas. Tai susiję su mano minėtu intersubjektyvaus ryšio nebuvimu. Įvardyčiau buvimą bunkeryje kaip savotišką santykio su kitais pauzę, todėl nėra ir aprašymo, kuris kyla iš santykio su kitu, jo konkretaus matymo, vietoje jo teikiamas panoraminis, paveikslinis vaizdas – mūsų visų, matomų kažkam kitam iš šalies, kaip būklės apibendrinimas, bet ne *aš* matantis *kitą*, esantį šalia. Buvimas bunkeryje suvokiamas kaip sustabdytas gyvenimas (kartais pats partizano gyvenimas dienoraštyje įvardijamas kaip negyvenimas), kuris gyvenamas atliekant minimalius gyvybę palaikančius veiksmus, kas, savo ruožtu, traktuojama kaip laipsniškas artėjimas prie gyvūno būklės, apsiribojančios poreikių patenkinimu: „Dažnai būna net taip, kad visą parą, nesumerkęs akių, išsivartai lovoje ir niekaip negali susigaudyti ką galvoji. Guli, tarsi kiaulė, ir visai iš tikro kaip kiaulė, nes tuo laiku galvoje būna visai tuščia, ir kaip tik užsimanai valgyti“ (1949-12-27, Nr. 3, l. 34v).

Iš visos bunkeryje rašytos dienoraščio dalies galima suvokti ir rasti tiesiogiai įvardytą, kad bunkerio gyventojai tarpusavyje nebendrauja (išskyrus jau minėtus pokalbius su Povu, kurie priklauso kitai plotmei nei lygiavertė abipusė komunikacija tarp pašnekovų):

kalbos Bonifaco Ulevičiaus išverstas „Suinto partizano H. Rossemann-Povo dienoraštis“ (*Partizanų Audrelės, Povo, Oželio, Valstiečio, Balandžio, Brūklio dienoraščiai*, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, 1996, p. 41–88), kurio paskutinio įrašo data – 1949-11-14, t. y. Šermukšnio bunkerio sunaikinimo diena: „Atidariau dangtį ir pamačiau drebančią Žilviną. Jis buvo basas ir tik su kelnėmis ir baltiniais. Rusai rado jo bunkerį, o jis pabėgo per atsarginį išėjimą. Po pusvalandžio rusai surado ir mūsų bunkerį. Kai jie atidarė dangtį, mes šokome į kanalą; Žilvinas pirmas, aš paskui jį, o Kęstutis paskutinis ir per atsarginį išėjimą pabėgome. Taip mes išvengėme mirties“, p. 86). Tiek minimų asmenų tekstų paieška, tiek jų atveriamą teminės analizės perspektyva – atidedama kitam tyrimui.

Visa mūsų kalba, tai mano nebaigiami ginčai su Povu. Tai yra maždaug viena valanda laiko, kuri, maždaug virto dienos tradicine valanda. Kitą visą laiką mes beveik pratytime. Ir ką mums kalbėti? Viskas jau tarp mūsų senai išsipasakota. Daugiau mes nieko neturime viens kitam ką pasakoti. (1949-12-09, Nr. 1, l. 11)

O mes su Anupru kalbėtis neturime apie ką. Kas buvo mums įdomu, tas jau seniai iškalbėta, o naujo nei aš, nei jis dar nieko nežinome. (1949-12-27, Nr. 3, l. 34v)

Bunkeryje tylu. Mes neturime ką kalbėti. Retkarčiais persimetame žvilgsniais ir vėl įninkame į savo darbą. Darbą, bet ką mes galime darbu pavadinti? Visa ką mes veikiamo ir yra mūsų darbas. Nesvarbu ar mes miegame ar sėdime, rašome ar nieko neveikiame – yra mūsų darbas. (1950-02-24, Nr. 7, l. 86)

Iš parinktų įrašų atrodytų, kad abipusio bendravimo nelieka ne dėl žmonių padėties erdvėje, bet dėl ilgalaikio buvimo drauge toje pačioje grupėje, kas, be jokios abejonės, irgi yra svarbi priežastis, tačiau vieno iš keleto žiemos laikotarpio atliktų žygių metu tie patys žmonės, kurie gyvena bunkeryje nesikalbėdami:

Turime atsinešę ragaišio ir lašinių. Lašinius pjaustome riekutėmis, smeigiame juos ant nusmailintos šakutės ir leidžiame joms apkepti ant liepsnos, valgome juos šypsodamiesi. Man tai primena vaikystės dienas ir kai kuriuos draugus, nes mes [tai] // [80v] darydavom iškylaudami miškuose. Laiko dar yra visa diena. Mes pasakojam vienas kitam savo pergyvenimus, nuotikius ir šiaip įvairius įvykius, *nors jau kai kuriuos senai jau esame išpasakoję. Bet nesvarbu – pagražiname, paivaininame, dar pridedame ką nors naujo ir vėl gaunasi visai puiku.* (1950-02-13, Nr. 7, l. 80–80v)

Iškalbėti, statiški pasakojimai susėdus su lašiniais aplink laužą stauga įgyja erdvę vėl būti pasakojami ir keičiami juos atnaujinant pašnekovui, atrodo, kad pasakojimui įgauti gyvybės ir keistis reikalinga erdvė, t. y. judėjimas.

Buvimas bunkeryje balansuoja tarp aprašyto sąstingio ir jo gyventojų dedamų pastangų sužmoginti bunkerio erdvę. Bene greičiausiai atsiranda žaidimai – kortos, šachmatai, kurie yra svarbūs tarpusavio santykio akstinai, jie užtikrina prasmingo ir kryptingo veiksmo erdvę tarp dviejų ar daugiau žmonių, vėliau – akordeonas, ne su visais veikiančiais klavišais. Skaitydami dienoraštį matome, kaip į bunkerį patenkantys atsitiktiniai daiktai formuoja veiklas ir plečia santykių diapazoną: bunkeryje atsiradus matematikos vadovėliui, pora valandų su Šiugždiniu-Anupru Šermukšnis studijuoja trupmenas, vėliau reguliariai moko jį matematikos. Veiklos kyla ne iš konkretaus žmogaus noro ar interesų, o susiformuoja atsižvelgiant į

tai, kas patenka į tuščią bunkerio erdvę (skaitomi fizikos vadovėliai, ugnia-gesių vadovas ir pan.). Tačiau erdvę plėsti mėginama ir kuriant daiktų analogus, kurie į ją nepatenka, nors konkrečiam žmogui atrodo būtini. Šiuo požiūriu bunkeryje išsiskiria Rossemannas-Povas, meistraujantis muzikos instrumentų (smuiko, pianino) modelius, skirtus mokytis groti jungiant modelį ir vaizduotę:

Povas nupaišė pianino klaviatūrą ir mes jau mokomės „skambinti“. Tai visai pianino kopija – milimetras į milimetrą. Dabar sėdime ištisas valandas ir „skambiname“. Aš čia mažai ką susigaudau, nes kaip negirdžiu balso tai nieko naujo negaliu išmokti. Bet nesvarbu: visą ką moku groti akordeonu, dabar derinu su pianino balsais. (1950-02-06, Nr. 7, l. 78)

Pirmasis Rossemano-Povo sukurtas modelis buvo smuikas, kuriuo jis treniruodavosi groti bunkeryje, kad neprarastų įgūdžių, tačiau Šermukšnį tiek iš medžio sumeistraitas instrumento pakaitas, tiek grojimas juo – erzino, kėlė įtampą, nes smuiko fiktyvumas atrodė pernelyg akivaizdus, tik išryškinantis grojimo negalimumą ir situacijos keistumą. Bunkeryje kaip beprotiškas ir beprasmiškas atrodęs grojimas smuiko modeliu, matomas visiškai kitaip atsiradus perspektyvai, atstumui:

Vakare su Povu stovime pamiškėje ir laukiame tamsos, kad galėtume išeiti į kaimą. Povas, kiek toliau, įlindęs į pušaites groja savo „smuiku“. Aš matau – jis įsivaizduoja, kad groja tikru smuiku, ir kad jo klausosi žmona, jis pakrypsta savo stuomeniu į vieną šoną, į kitą, žengia žingsnį atgal, tai vėl pirmyn... Lai jis sau svajoja. Aš jam netrukdu. (1950-05-04, Nr. 12, l. 138)

Šis Povo grojimas ne tik nekelia pykčio ar noro erzinti, bet priešingai – matomas empatiškai ir pagarbiai, išskaitant jo begarsių gestų turinį ir prasmę.

Tuščias bunkeris atsirandant tam tikriems daiktams įgyja žmogiškos erdvės parametrų per daiktų inicijuojamas veiklas, visgi pirmasis būdas plėsti erdvę ir kurti asmeninę terpę, iki atsirandant atskiriems daiktams, yra pats dienoraštis: tiek fizine, tiek mentaline prasme. „Bet veikti ką nors kitą yra nepaprastai sunku, nes jei vienas ką nors veikia, kitas tuoj jį seka akimis“ (1950-03-01, Nr. 7, l. 88v). Ankštoje erdvėje, kur bet kuris veiksmas yra neišvengiamame kito akiratyje, asmeninės, drįsčiau sakyti, kad ne tik psichinės, bet ir fizinės erdvės plėtimas vyksta mentalinėje erdvėje, per pasakojimą dienoraštyje:

Viršuje stipri žiema. Šeimininkė sakė, kad šaltis siekia iki 25°. Mes čia bunkeryje nejaučiame nieko: nei šalčio, nei sniego. O prisnigta, sako, jau labai daug.

Stengiuosi įsivaizduoti dabartinę gamtą: laukuose visur balta; šuoliais bėginėja nenuorama šiaurys; medžiai sustingę; galbūt, pasipuošę deimantiniais spigliais – šerkšnu; trobesių galvos apdengtos minkšta vata – sniegu; iš kaminų, stačiai į dangų kyla dūmai; erdvėje, karts nuo karto, grakščiai skraido snieguolės. Naktį, pakilus mėnuliui ir pažėrus žemyn auksiniams jo spinduliams, visa turi būti, neapsakomai gražu – žavinga. [...] noriu žygiuoti per girgždantį sniegą, jausti žvarbų šalčio malonumą ir įskaudinti savo akis aštriame snieginame toly. (1950-01-07, Nr. 4, l. 48)

Lejeune'o ir Catherine Bogaert teigimu, „[d]ienoraštis yra erdvė, į kurią „aš“ gali akimirksniu pabėgti nuo socialinio spaudimo, rasti prieglobstį tam tikrame burbule ar uždarame kambaryje, kur gali be rizikos atsiskleisti, prieš sugrįžtant, gavus palengvėjimą, į realų pasaulį“³⁰. Tai, kas mokslininkų aprašyta kaip pabėgimas iš socialinio pasaulio įprastomis gyvenimo sąlygomis, bunkeryje įgauna papildomą matmenį ir funkciją: tai ne tik pabėgimas iš bunkerio (kas irgi svarbu prisimenant pernelyg artimą kito asmens perspektyvą ir savotišką vakuumą, susidarantį tarp bunkeryje pabūvusio žmonių, bei turint mintyje faktą, kad dienoraštis pirmą kartą pradėdamas rašyti vos pradėjęs gyventi naujai iškastame bunkeryje, jo viduryje vietoj stalo turint neišneštų žemių krūvą), bet apskritai kitos, alternatyvios erdvės kūrimas, t. y. svarbu ne tik pabėgimas, bet ir tai, kur bėgama. Nemažą dalį žiemos įrašų būtų galima pavadinti erdvės pasakojimais, kuriuose pasakojantysis, prisimindamas, paprastai juda erdvėje: vaikščioja Šančiuose, slidinėja, buriuoja (itin dažnas atsiminimas) ir kt. Konkretus pasakojimas dažniausiai pradėdamas nuo impulso dabartyje: žinutė laikraštyje apie pažinotą žmogų ar veiklą, kokia nors proga ar šventė, netikėtas pojūtis etc. Dabarties detalė inicijuoja išsamų pasakojimą, pavyzdžiui, vokiškos knygos apie povandeninius laivus vartymas iššaukia Baltijos prisiminimą:

Nuotraukose vaizdai tampa gyvi – bangos pradeda siūbuoti; girdžiu jų duslų ošimą; jaučiu gaivinantį ašriai švelnų vėją ir save regiu to viso viduryje. Kaip puiku.... Bet kažkas, čia pat prie ausies ima ir nusikvatoja: „penki metai!.. penki metai!..“ Taip, jau penki prakeiktieji metai, kaip paskutinį kartą atsiveikinau su jūra; kaip paskutinį kartą jaučiau jos paslaptinę užesio dūžtančias putas ant savo krūtinės. Dar ir dabar žiūrėdamas į nuotrauką jaučiu gaivinančius jų prisilietimus, regiu jas lūžtančias tolimam, akinamam akiraty... (1950-01-25, Nr. 6, l. 69v)

³⁰ Philippe Lejeune and Catherine Bogaert, „The Practice of Writing a Diary“, in: *The Diary: The Epic of Everyday Life*, edited by Dan Ben-Amos and Batsheva Ben-Amos, Indiana University Press, 1995, p. 30.

Bunkeryje rašomuose įrašuose dominuoja pasakojimai apie praeities erdves, o retų žygių dienomis – iki smulkiausių detalių aprašomasėjimas, akcentuojant ne įvykius ar tikslą, o patį kūno judėjimą erdvėje bei pojūčius. Taigi šis krizės dienoraštis pirmiausia funkcionuoja kaip erdvės plėtimas.

Iki šiol kalbėjau apie vieną erdvę, bunkerį, patekimas į kurią sukėlė krizę, tačiau dienoraštyje yra dvi gyvenamosios erdvės: bunkeris ir miškas. Žiemos mėnesiais rašoma bunkeryje, iš jo beveik neišeinant, pavasarį išsikeliama gyventi į vasarinį bunkerį miške, kai bunkeryje tik miegama ar slepiamasi pavojaus metu. Persikėlus dienoraščio pobūdis keičiasi. Išplėtotus atsiminimų aprašymus keičia konkrečios dienos pasakojimai, ieškoma rašymo stiliaus ir įrašo struktūros, atliepiančios pakitusią kalbančiojo situaciją. Kuriamas įrašo modelis, priartinantis pasakojimą prie konkrečios dienos tėkmės, siekiant aprašyme parodyti įrašo sąsają su pačios dienos eiga, sudarant įspūdį, kad rašymas ir dienos darbai vyksta sinchroniškai, o rašymas baigiasi drauge su diena. Pavyzdžiui, 1950-05-13 įrašas:

Atsikeliu ir lendu į viršų. Pasiimu bidonėlį ir einu į šulnelį vandens. Pro tirštus debesis veržiasi šilti saulės spinduliai. Prisisemiu vandens ir kiek panešėję[s] [originale praleista] jį paslepiu tankiam ėglio krūme, nes į bunkerį grįžti nenoriu. Vakare pasiimsiu.

Einu apžiūrėti ženklų. Išeinu visai į pamiškę. Už kokio šimto metrų žmonės sodina bulves. Du vyrai ir trys moterys ramiai sau dirba. Aš, pasislėpęs už pušelių, kurį laiką juos seku. Čia mano akys randa kažką malonaus. Štai tik už šimto metrų aš matau laimę. Matau nerūpestingai juokaujančias moteris, vieno vyro dantyse rūksta pypkės. Jis eina visai ramiai paskui plūgą ir retkarčiais, garsiai subara arklius. Jie visi užsiėmę darbu... Argi, aš visai sveikas ir stiprus vyras, taip pat negaliu dirbti? Ar aš susigėdinu, ar šiaip kas man pasidaro, bet aš daugiau nežiūriu į dirbančiuosius.

Leidžiuosi nuo vieno kalnelio, lipu ant kito ir einu link Apynio. Vieno ženklo matau jau nėra. Bet aš dar noriu įsitikinti ar nėra ir kitų. Atsargiai, nes čia yra pavojingos vietos. Slėpdamasis už eglaičių ir ėglių, einu link kalno. Ženklų nėra // [151] ir [čia [originale š]]. Puiku, rusai dar pas mus svečiuojasi.

„Na tai pagaukit jūs dabar banditėly“ – ir jau kiaurai per mišką pasileidžiu atgal. Bet į bunkerį neinu. (1950-05-13, Nr. 13, l. 150v–151)

Įrašas baigiasi vakariinės gamyba. Panašus efektas kuriamas ir tarpdalies įrašų, sudarant įspūdį, kad rašymas pertraukiamas tik miegant, o dienoraštis yra visą laiką su kalbančiuoju, tarsi tarp rašymo veiksmo ir vaizduojamo įvykio nebūtų pertrūkio. Pavyzdžiui, 1950-06-02 dienos įrašas baigiasi sakiniu „Paeiname dar kiek mišku [mat nespėja grįžti į savo

bunkerį iki aušros, – J. Ž. R.] ir gulame tankiose eglaitėse. Žvirblis³¹ lieka sargyboje“, o 1950-06-03 įrašas prasideda: „Bet ką čia žmogus primiegos? Šalta, akys nelimpa ir tiek... Vos tik saulė patekėjo su Anupru keliamės ir einame į kaimą“ (Nr. 14, l. 168v). Tokių dienoraščio atkarpų skaitytojas yra sinchronizuojamas su įvykiais, kurie pateikiami ne kaip refleksija dienos pabaigoje, t. y. iš perspektyvos, o kaip jos eiga. Tokiu būdu neretas šio dienoraščio įrašas skaitytojui sukuria partizano dienos stebėjimo efektą, drauge judančios filmavimo kameros jausmą (panašios skaitymo patirties siekiama kuriant sąmonės srauto techniką literatūros tekstuose). Reikia pasakyti, kad toks rašymo būdas išmėgintas ir žiemos laikotarpiu bunkeryje, ypač paveikus 1949-12-10 dienos įrašas, kur rašymo procesas sutampa su dėl deguonies trūkumo užsikišus ortakiui užgęstančia lempa, tačiau bunkerio gyvenimas neteikė pakankamai impulsų tokiam rašymui plėtotis.

Miškas dienoraštyje aprašomas kaip pagal tam tikras žmogaus veiklas ir poreikius struktūruota, vadinasi, tam tikru mastu sava, erdvė. Bunkerio įkūrimas ir aplinkinės teritorijos su užmaskuotu šulinėliu, maisto saugykla ir kita infrastruktūra suformavimas primena kaimo sodybos modelį, intuityviai adaptuojamą žmogui gyventi nepritaikytoje miško erdvėje. Kitaip tariant – tai miško erdvės struktūravimas, dalijimas³² pritaikant sodybos erdvės modelį, kuriant jos segmentų sąsajas žmonėms judant ir atliekant tam tikrus su struktūros naudojimu, palaikymu bei maskavimu susijusius darbus, išminant vieniems partizanams randamus takus. Intensyviausias santykis su mišku kaip gyvenamąja erdve aprašomas pasakojant apie judėjimą erdvėje, apibūdinant maršrutus per mišką:

Tokiais takeliais, naktį galime vaikščioti tik mes, *seni miško gyventojai*. Mes jais einame užsimerkę ir rankas susikišę į kišenes. Vistiek, tamsu nieko nematyti, čia akys nei rankos nieko nepadės. Čia mes vėl pasitikime tik kojomis. Tokiame takelyje jos yra taip nerūpestingos, tarytum jos jaustūsi begulį lovoje. Jos, visai teisingai atlieka kiekvieną posukį, aplenkia // [112v] kiekvieną krūmą. Jos čia yra taip *jautriai įpratę*, kad gali drąsiai lenktyniauti su žmogumi, kuris šviesoje valgo. Taip kaip pastarasis pataiko su šaukštu į burną, taip jos tamsiausią naktį stosis į teisingą vietą. Tokius takelius pamatyti yra labai charakteringa, nes jie yra mūsų praminti ir kaip svietas sako: „tai banditiškas takelis“. Ir dienos šviesoje jais mažai kas pereina, nes nuolat reikia lankstyti nuo aštrių eglių, be to,

³¹ Justinas Šiugždinis-Žvirblis (1924–1951, kovotojas nuo 1945 m.), Jono Šiugždinio-Anupro brolis.

³² Michel de Certeau, *op. cit.*, p. 261. Svarstymai apie erdvę de Certeau straipsnio įkvėpti daugiau, nei tai galima atskleisti citatomis.

nepratusioms kojoms jis yra labai nepatogus. Bet mums toki takeliai yra plentai. Mes juose jaučiamės visai laisvi. (1950-04-14, Nr. 10, l. 112–112v)

Šiame įrašė pirmiausia matyti santykis su mišku, atsiskleidžiantis kaip įgūdis, dėl daugkartinio ėjimo susiformavęs ypatingas gebėjimas judėti gamtos erdvėje, veikiantis be kontrolės ar pastangos. Daugkartinis veiksmas suformuoja žmogaus įgūdį kūne ir maršrutą erdvėje. Maršruto miške suformavimas yra erdvės struktūravimas ir asmeninės, egzistencinės erdvės kūrimas, bet drauge ji yra izoliuota nuo žmonių pasaulio (ja negali naudotis kiti), nėra sociokultūrinių žmogiškų erdvių sistemos dalis (kaip takas parke, sodyba kaime ar net ir miške išmintas uogautojų takas). Žmogus šią erdvę struktūruoja ir pritaiko savo gyvenimui, bet, nepriklausomai nuo jos tapimo žmogaus veiklos ir gyvenimo erdve, ji netampa sociumo erdve, kurioje veikia išplėtotas santykių tinklas ir koegzistuoja skirtingos erdvės, ribos ir jungtys tarp jų, priešingai, kirsti ribas tarp miško ir kaimo reikia atsargiai, kontaktas tarp erdvių kelia pavojų gyvybei. Todėl gebėjimas miške įsikurti, gyventi ir išlikti daro juos „miškiniais“ ir didina atskirtumo jausmą nuo kitų žmonių, ne-miškinų, t. y. kuo sklandžiau tavo butis ir būtis klostosi miške, tuo esi toliau nuo kaimo ir ypač miesto sociumo. Atskirtumas nuo žmonių Šermukšnio dienoraštyje daug aštriau reflektuojamas vasarą miške nei žiemą bunkeryje po namu, nes gyvenimas po namu buvo suvoktas kaip laikina būklė, kurią reikia išverti, o gyvenimas miške – kaip partizano gyvenamoji erdvė, kai kitokios nebegali tikėtis („Nemalonu man stovėti pamiškėje, kuomet priešais save matau vilnijančius laukus, žalias pievas, medžiuose svajojantį kalną ir už Nemuno, aukštus, pušelėmis apžėlusius šlaitus. Kam man visai be reikalo jaudintis ir gadinti sau nuotaiką tuo, kas man nepriklauso? Laukai, kaimas ir visas jį gaubias viliojantis fonas. Visa tai ne man“ (1950-06-13, Nr. 15, l. 183). Miško gyvenamoji erdvė panaši į žmogaus gyvenamąją erdvę, bet netapati jai, jos kitokumas išryškėja kaip tam tikrų ryšių tarp žmonių ir gestų, būdingų žmonių gyvenamosioms erdvėms, nebuvimas. Atskleisiu tai per žibuoklių ir keliskart dienoraštyje pasikartojantį alyvų, pirmiausia siejamų su gimtųjų namų kieme augusiomis, motyvą:

Einu į sandėlį parsinešti būlvių. [...] Lipdamas į kalną metu žvilgsnį į šoną ir... žibuoklės. Susispietę po pušaitėmis jos viliojančiai kelia savo galveles į saulę. Prieinu, atsitupiu ir įsmeigiu savo akis į jas. Tiesiu ranka ir jau noriu skinti. Galvoju, kam?.. Kur aš jas nuskynęs dėsiu? (1950-04-17, Nr. 10, l. 114)

Ir šiadien mačiau jau išsiskleidusias alyvas. Tai savas pažįstamas kvapas, kurį pažįstu nuo to laiko, nuo kurio tik pajėgiu prisiminti savo namų kiemą. Traukte

traukia nuskinti violetinę alyvų kiakę ir ilgame kelyje siurbti į save jos kvapą, bet... Ne man negalima. Aš neskinu. Liudnai gėriuosi akimis ir alyvose aš jau nematau jų žiedų... ten jau yra visai kas kita... Regiu save su didele alyvų puokšte... kažkokius tai moteriškus veidus... dar kai ką... (1950-05-14, Nr. 13, l. 152v)

Tave vilioja alyvos? Niekis. Tai tik proza. Alyvos skirtos ne mums. Aš tau jų priskinti negaliu. [...] Mes pasitenkinkime jaunų pušaičių šakomis. Štai jos vis dar jaunos ir jų viršūnėlės gymė tik prieš mėnesį laiko. Jos dabar žydi ir puikiai kvepia sakais. Mes jomis gi galime gėrėtis ir jų nenuskyne. Kas alyvos?... (1950-05-29, Nr. 14, l. 164v)

Namuose, ne bunkeryje, galima pamerkti žibuokles ar alyvas, tik amžiaus, lyties požiūriu heterogeniškoje bendruomenėje galima jas dovanoti – vienmečių vyrų homogeniškoje bendruomenėje nėra kam skinti ir įteikti gėles. Santykis su laukine miško gamta dienoraštyje išplėtotas (ir citatoje matome alyvas *vs* pušis), daug dėmesio skiriama pamatyto driežo, skruzdžių, paukščių aprašams, bet tai – laukinė gamta, tu gali joje būti, gali stebėti, grožėtis, bet ji iš principo nėra su tavimi, miško gyvūnai ir augalai nėra naminiai. Nepaisant žmogaus įsikūrimo, ši erdvė nėra domestifikuota. Įsigyvenus tokioje erdvėje artikuliuojamas ir savo kitas tapatumas, kuris aštriausiai patiriamas kaip negalėjimas atlikti žmogiškų veiklų (galima prisiminti anksčiau visai kitu tikslu cituotą epizodą apie iš miško perspektyvos dirbančius laukuose žmones stebintį partizaną).

Baigiamieji svarstymai, arba kodėl dienoraštis baigėsi. Rašyti ima pirmomis gyvenimo visiškai tuščioje erdvėje dienomis, ieškant būdo kontroliuoti jausmus ir mintis, suvokti krizės situaciją, į kurią patekai, ir sukurti prasmingą įvykį, patvirtinantį žmogiškas išraiškos galimybes ir drauge tai, kad tebesi žmogiškas subjektas. Tačiau konkretaus dienoraščio pobūdis, jo pildymo logika ir prasmė rašančiajam, santykis su kuriu tekstu ir jo paties savivaizdis („pokytis gali būti bene vienintelė kasdienio „aš“ vaizdavimo konstanta“³³) gali kisti kone kiekvieną dieną, todėl tame pačiame dienoraštyje galime rasti ne tik dinamišką asmens santykį su rašomu tekstu (ir juo labiau nesitikėti nuoseklios pozicijos svarstomų dalykų atžvilgiu), kas keičia ir jo žanrinės realizacijos pobūdį, bet ir vis kitaip suprantamą dienoraščio funkciją ar prasmę rašančiajam. Autobiografijoje ar memuaruose toks rašančiojo santykis su kuriu tekstu veikiausiai būtų destruktivus ir trikdytų realizaciją, tačiau dienoraščio atveju tai yra poži-

³³ Felicity A. Nussbaum, *op. cit.*, p. 134.

tyvi dinamika, nes esminė šio žanro savybė yra kasdienė realizacija, vadinasi, ji atskleidžia požiūrio ir santykio su rašomu tekstu formavimąsi bei dinamišką asmens savireprezentacijos poziciją: „Dienoraštis akcentuoja tik tai, kas svarbu konkrečią dieną: ne tai, kas svarbu viso gyvenimo perspektyvoje ar istorinėje tėkmėje. Taip pat jis nesilaiko jokių formos taisyklių, net ir tokių paprastų kaip įrašo ilgis: viskas priklauso nuo konkrečios dienos išgyvenimų“³⁴. Algirdo Šermukšnio-Žilvino dienoraštis yra krizės dienoraštis – tai reiškia, kad jis prasideda asmeniui patekus į nenumatytą ir sudėtingą situaciją, o pats rašymas atskleidžia gyvenimo krizinėje situacijoje dinamiką ir kinta drauge su ja; Lejeune’as tokį dienoraštį įvardija kaip ieškančią savo pabaigos. Šermukšnio dienoraštis gerai atskleidžia žanro priklausomybę nuo rašymo aplinkybių ir situacijos, kurioje rašantysis yra, ir, kaip krizės dienoraštis, pasibaigus krizės situacijai, pats patiria žanrinę krizę (neatrandama kita jo pildymo forma nei kad buvo reikalinga krizės išgyvenimo laikui) ir baigiasi.

Turbūt galėtume laikyti konstanta teiginį, kad dienoraščio įrašas, pažymėtas konkrečia data, yra susijęs su tam tikros dienos įvykiu ar konkrečios dienos refleksija³⁵. Partizanų memuarinių tekstų kanonas apskritai yra suformavęs dinamiškų, į įvykius orientuotų tekstų lūkestį. Net, sakykime, išlikusi Liongino Baliukevičiaus-Dzūko dienoraščio dalis mums iš asmeninės perspektyvos pateikia bene aktyviausiai kultūroje reflektuojamą išdavystės istoriją, tapusią pagrindu mums kaip bendruomenei formuoti savo moralinius vertinimus ir santykių su praeitimi. O ką ir kalbėti apie Adolfo Ramanausko-Vanago memuarus, kurie sukuria įspūdį, kad kovos veiksmai partizanų kasdienybėje sekė vienas paskui kitą. Šermukšnio dienoraštyje turime priešingą situaciją – dabartį reprezentuoja pasyvumas, įvykių, išskyrus kasdienes buitinius veiksmus, šeimininges apsilankymus ar retus žygius, nebuvimas, tai, ką kareivių pasakojimus analizavęs Samuelis Hynesas įvardija kaip didžiąją dalį kario tarnybos, – „pasyvų ištverimą“, „išlikimą“³⁶, o dienoraščio erdvę užpildo daugiausia pasakojimai apie

³⁴ William Matthew, „The Diary: A Neglected Genre“, in: *The Sewanee Review*, 1977, t. 85, nr. 2, p. 289.

³⁵ Reikia pažymėti, kad toks yra šiuolaikinis dienoraštis, mat, anot Lejeune’o, ankstyvos kronikos, šeimos knygos ir kiti dienoraščio genezėje esantys žanrai rūpinosi ne įrašo atlikimo data, o juose aprašomo įvykio; žr. Philippe Lejeune, „On Today’s Date“, in: *On Diary*, p. 79–89.

³⁶ Samuel Hynes, *The Soldier’s Tale: Bearing Witness to Modern War*, London: Pimlico, 1998, p. 3.

praeitį. Žiemos periodu rašytą tekstą galėtume apibūdinti paradoksaliai – tai dienoraštis apie praeitį (dabartis neretai veikia kaip stimulus atsiminti). Su įvykių, veiklos nebuvimu susijusi ne tik dienoraščio turinio orientacija į praeitį, bet ir pats dienoraščio vaidmuo. Be galo ištįstančioje paroje, kurioje bet koks užsiėmimas padeda sutrumpinti būdravimo laiką, pats dienoraščio rašymas tampa įvykiu, veikla. Rašymą inicijuoja ne įvykis, nugyventos dienos ritmas, o pats rašymas turi jį simuliuoti:

Taigi, ką tokiu atvėju šioje dėžėje teks veikt per žiemą? Nagi, nebus jau taip baisu. Štai turiu rašalo, vieną kitą sąsiuvinį, plunksną, nusidrožiau iš lentgalio kotelį ir rašau. Rašysiu ir toliau. Rašant daug negalvosiu. O rašysiu šį tą iš dienos įvykių ir visą tai, kas tik papuls į galvą. Aišku, taip parašęs vieną, kitą valandą ban- [/4v] dysiu jaustis pavargęs. Na, ir tada gal bent kiek malonesnė pasidarys ir mano niša. (1949-12-04, Nr. 1, l. 4–4v)

Taigi mums, kad nebūtų taip nuobodu, rašome. (1949-12-27, Nr. 3, l. 34v)

Tokią dienoraščio traktuotę galima išgvildinti ne tik iš panašių kaip pacituotas paties autoriaus vertinimų, bet ir iš įrašų pobūdžio, poetikos. Daugelis jų itin išplėtoti, iš paties įrašo matome, kad tikslas yra ne aptarti vieną ar kitą įvykį, atsiminimą ar pateikti refleksiją, bet svarbiausia – pats rašymo procesas kaip aktyvi veikla. Tokį dienoraščio pobūdį Šermukšnis mato kaip žanrinį trūkumą: viena vertus, jis turi supratimą, kas yra dienoraštis, juo vadovaujasi nusistatydamas rašymo taisykles (kasdien), kita vertus, gyvenimo sąlygos išsikeltą tikslą ir žanro supratimą dekonstruoja, nes kasdien – nieko nenuitinka, taip randasi priešprieša tarp autorinio dienoraščio žanrinio suvokimo ir realios jo pildymo strategijos, susijusios su konkrečiomis aplinkybėmis³⁷:

Gera – rašau... bet tai yra taip sausa, kad nėra jau tokio didelio noro taip rašyti. O ko nors įdomesnio, visą laiką sėdint, iš kur ir bepaimsi. Iš pergyvento laiko ką nors užrašyti? Galima. Bet kas iš to. Kai yra užrašomas įvykis, tuo pat laiku, kada jis yra pergyvenamas, tai tuo kart į jį gali rašydamas įdėti visą teisingą to momento dvasią, visus jausmus ir pergyventąją sielą, bet kada jis yra užrašomas jau vėliau, tai jau yra neįmanoma, to pergyvenimo visus jausmus atvaizduoti gyvus; į juos yra neįmanoma įdėti to momento sielą, nes jos vėliau jau mes nie-

³⁷ Kardinaliai priešingai šią problemą sprendžia tokį pat dienoraščio pildymo principą pasirinkęs Balys Vaičėnas: tomis dienomis, kai, jo požiūriu, nieko užrašytina neįvyksta, – Vaičėnas tiesiog parašo: „Nieko“ / „Nieko n.“ arba apskritai deda ženklą – — — —, žyminti, kad galioja vakarykščio įrašo turinys; žr. Balys Vaičėnas, *Partizano sąsiuviniai: Lokio rinktinės vado dienoraštis, laiškai, manifestaciniai tekstai*, idėjos autorius Andrius Dručkus, parengė Klaudivjus Driskius, Rūta Mozūraitė, Paulius V. Subačius, Vilnius: Tautos paveldo tyrimai, 2013.

kad tokios pagauti negalime, nes jinai žūva kartu su tolstančiu nuo įvykio laiku. [...] Bet tokių įvykių, ar prisiminimų rėmus aš stengsiuosi, prie progai, šiek tiek, išbraižyti, nes tai man suteiks tam tikros reikšmės. (1949-12-16, Nr. 2, l. 21v).

Išėjus iš bunkerio ši „problema“, rodos, turėtų išsispęsti, bet išties Šermukšnio dienoraščio krizę sukelia ne aprašymo medžiagos klausimas, o pats dienoraščio žanras. Stuartas Shermanas tokią dienoraščio formą, kokią turime dabar (jos pagrindą sudaro rašymas padieniu), analizuodamas Samuelio Pepysso dienoraštį (XVII a.), susieja su mechaninio laikrodžio atsiradimu ir individualia laiko matavimo galimybe turint laikrodį namuose ar net kišenėje, o ne miesto aikštės bokšte. Jo požiūriu, individualaus laiko matavimo galimybė atveria kelią keistis dienoraščio formai: „Ankstesnieji dienoraštininkai laiko pilnatvę išreiškia ypatingų įvykių pasakojimais, o Pepysas – nuoseklia mato seka. Pepysas naratyvinę pilnatvę konstruoja pagal kitokį nei jo pirmtakų laiko modelį: tokį, kuris greičiau yra pastovus ir tęstinis nei protarpinis“³⁸. Būtent orientavimąsi pagal bokšto laikrodį Shermanas sieja su proginium, protarpiniu rašymu (tam tikru įvykiu), o mechaninį laikrodį asmeninėje erdvėje – su nuoseklia laiko matavimo patirtimi, tampančia dienoraščio struktūriniu pamatu. „Matas apibrėžia naratyvinę prievolę [*obligation*]; prievolės įvykdymas sukuria teksto laiko pilnatvę“³⁹, – teigia Shermanas, ir būtent ši prievolė ar pareiga pasakoti kasdien yra Šermukšnio supratimo apie dienoraštį pagrindas, paskutinis, 18-as sąsiuvinis prasideda dienoraščio pabaiga:

Mano užsimojimas vesti kasdienės dienos santraukas nuėjo velniop. [...] // [215v] Rašyti man jau nusibodo. Anksčiau gal man ir teikdavo malonumo, bet dabar vien tik erzinimas. Tai prievartavimas. Jei aš nenoriu, reiškia nenoriu. Kodėl aš turiu eiti prieš savo valią? Tai visai negarbinga.

Bet kam man išsisukinėti. Būsiu atviras: nerašau, kad nesugebu. Štai ir visa paslaptis. Jei aš sugebėčiau užrašyti ir dargi spalvingai visas savo svajones ir mintis – būtų labai puiku. Bet aš teįstengiu tik svajoti, ne rašyti. Bet tai yra faktas: geriau svajoti, nei plunksna purvinti svajas. Be to, iš dienos eigos, ar beverta rašyti, kaip vaikštau po mišką ar kaimą. Tai nieko nėra įdomaus. Tai tas pats ir tas pats. Ir todėl aš nusprendžiau, kad kiekvieną dieną rašyti neapsimoka. Toliau aš rašysiu tik tada kaip turėsiu šiek tiek noro. (1950-07-17, Nr. 18, l. 215–215v)

Dienoraščio pabaigą lemia patirtis, kylanti iš pačios jo formos, to, kad „[h]orizontas, kurį dienoraštis kasdien gali aprėpti, neretai atrodo erzinančiai

³⁸ Stuart Sherman, *Telling Time and English Diurnal form 1660–1785*, Chicago & London: The University of Chicago Press, 1996, p. 35.

³⁹ *Ibid.*

siauras ir ribotas. Dienoraščių autoriai nori gebėti papasakoti ar suteikti siužetą savo gyvenimams, bet jie negali⁴⁰. Nors apsisprendžiama pereiti prie įvykio, progos dienoraščio, toliau sąsiuvinyje dar yra penki, nors ir neįprastai trumpi, bet padieniui rašyti įrašai, rodantys, kad kitos pildymo formos nesurandama arba nutariama nebeieškoti, dienoraštis baigiasi.

THE CRISIS DIARY OF ALGIRDAS ŠERMUKŠNIS-ŽILVINAS

Summary

The article analyses the unpublished diary of Algirdas Šermukšnis-Žilvinas (1926–2001/2003?), a fighter in the Lithuanian partisan war of 1944–1953. The diary is stored in the Lithuanian Special Archives. The previously unexplored diary came into focus for the following reasons: it is almost completely preserved, comprising 17 of the original 18 school notebooks; it contains the author's detailed reflections on the beginning of writing in the first two diary entries and on the reasoned ending as he began the final notebook; the author wrote about life in a bunker and in the forest daily and in detail, documenting the conditions that other known partisan diarists only briefly mentioned. In this article, the diary is categorised as a crisis diary, according to the research of Philippe Lejeune. Its very beginning originates in a crisis situation: the first two entries, which provide a broad motivation for writing, indicate that the diary began after the destruction of the partisans' fully prepared winter bunker and their relocation to a hastily dug underground bunker under a house, which was lacking essential items necessary for daily life.

Šermukšnis began keeping the diary not after becoming a fighter, which the article identifies as the most common starting point of partisan diaries (Šermukšnis became a partisan in 1946, and the diary began in December 1949), but after experiencing a crisis and continuing to live in harsh conditions for several months. The crisis diary functions both as a space where the diarist can retreat from the extremely tight bunker, in which three individuals had to live entire days in the almost unbearable presence of one another (the article details the strategies used to endure such circumstances and the ways employed by partisans to reorganise the bunker into a space more suitable for a human being), and as an activity (the article reveals that the length and content of the entries indicate that they were, to some extent, a means of simulating ordinary human activities, which were impossible in the bunker and whose conditions were usually described by diarists as passivity, stasis, and the gradual loss of the human condition).

⁴⁰ Kathryn Sederberg, *op. cit.*, p. 330.

The narrative of the article is built upon the problematics of the genre: it analyses how particular conditions of the partisan situation correlate with the form of the diary in general and with the individual conception of the diary held by Šermukšnis; particularly, how the crisis experience initiated writing and how these circumstances affected the position of self-representation. The article reveals the interrelation between the living space and the poetics of the entries and describes changes in the poetics of the diary that occurred after settling in a forest in spring, following a winter spent underground. It emerges that the diary begins and endures because of the experience of crisis, and it also concludes, due to another type of crisis – namely, a genre crisis – caused by the diarist's personal understanding of the diary and self-critical awareness that he cannot keep it as he believes he should.

